

Miklóssy Endre

Minek nevezzetek?

Petőfi Sándor a szavaknak felülmúlhatatlan művésze volt. Mégis zavarba került, amikor a kedvesének próbálta megtalálni a megfelelő megnevezést. Mennyivel több nehézséggel járt azonban a huszadik századi egyszerű magyarok számára az, hogy minek nevezzék egymást! A nehézségek fő oka pedig az, hogy e században megdöntöttük a világrekordot. 72 év, azaz egy emberéletnyi idő alatt nem kevesebb mint kilenc rendszerváltási kísérlet volt minálunk. Ha valaki, mint például Ottlik Géza, az első világháború táján született, akkor megérhette azt, hogy az életét tíz egymástól radikálisan különböző rendszerben élje le.

Íme: 1918 – a dualista Osztrák–Magyar Monarchia helyén egy polgári köztársaság. 1919 – ennek helyén egy kommunista diktatúra. 1920 – ennek helyén egy ellenforradalmi tekintélyuralmi rendszer. 1944 – ennek helyén egy nemzeti-szocialista ügynök-diktatúra. 1945 – ennek helyén egy koalíciós népfrent-kormány. 1948 – ennek helyén egy kommunista diktatúra. 1956 – ennek helyén egy népi-nemzeti forradalom. 1957 – ennek helyén egy restaurált kommunista diktatúra. 1990 – ennek helyén egy többpárti parlamentáris demokrácia. És mindegyik a tagadása volt az előzőnek, és a benne szokásos megszólításoknak is. Igaz, e rendszerek többnyire rövid életűek voltak, e probléma nem bontakozhatott ki bennük igazán. De volt mégis három, az 1920-as, az 1957-es és az 1990-es, amely hosszabb, nemzedéknyi ideig is eltartott, és a megszólítás okozta nehézségeket mégsem tudta megoldani.

Kezdetben volt az arisztokrácia. Ez még egyszerű eset, gróf úr, herceg úr, báró úr, könnyű volt megjegyezni, kihez melyik tartozik. Probléma csak akkor állt elő, ha az ember egy született Habsburg főherceggel akadt össze, akit például imigyen kellett megszólítani: „Eurér Majestät Generalfeldmarschall Erzherzog”. Bár a magyar bakák páratlan nyelvérzéke ezt mind nyelvileg, mind társadalomfilozófiailag jól megoldotta a következőképpen: „Oly rég májast ett generál felmászott érchörcsög”.

A balsors üldözte Vanek úr a Rejtő Jenő-féle idegenlégióban folyton összekeveri a megszólításokat, az ezredest következetesen főhadnagynak mondja, és így tovább, amiből származik egyebek közt a töméntelen baja is. Pedig neki csak a csillagokra kellene figyelnie. De mit kezdjen a szegény halandó a méltóságos úr, tekintetes úr, nemzetes úr, nagyságos úr, kegyelmes vagy félkegyelmes úr megszólításokkal? Amit pedig ha eltévesztett, sok sikerre aligha számíthatott az illetővel kapcsolatban.

Az úr a pokolban is úr, mondják – csak hogy milyen úr? Mert a pokolnak hierarchiája is van. És nincsen fölötte csillagos ég, mint a hadseregben, ami eligazíthatna. De hát mit tegyen az ember, hogyha egyszer nem gróf, és mégis rangosnak akarta hívatni magát? Meg kellett teremtenie a megszólítás hierarchiáját, nehogy még a megszólíthatatlanok közé sorolódjék. Felülről lefelé ugyanis nem volt más, min a „hé maga” vagy a csendőrpertu.

Jött azonban a kommunista zsargon, háromféle megszólítási lehetőséggel: „kartárs”, „szaktárs” és „elvtárs”. A „kartárs” a kollégát volt hivatva felváltani. Talán nem is azért, hogy magyar szót használjunk az idegen helyett, mint inkább azért, mert a „kolléga” némileg az elmúlt úri világra emlékeztetett. A „szaktárs” az önérzetes szakmunkások „szaki” megszólítását kívánta rendszerbe foglalni, kiküszöbölve belőle a hivatalosságot nélkülöző patriarkális jelentésárnyalatot. Persze kérdéses maradt, hogy lehetne szaktársa egy kőműves egy vasesztergályosnak? Arról nem is szólva, hogy aki meg egyik se, az milyen alapon szólíthatja őket „társnak”?

Hanem aztán az „elvtárs”. Ez a szó a munkásmozgalomból érkezett, eredetileg megfelelt a jelentésének is. József Attila például zavartalanul használhatta ebben az értelemben. Általános megszólításként viszont kissé groteszkre sikeredett, például „plébános elvtárs” formában. Az elterjesztésével olyasféle lehetett a szándék, hogy az „úr” szó helyett, amely a nemesek megszólítását vitte át a polgárságra: Mister, Monsieur, Herr, Signore, Señor. Egy hasonló jelentésátvitellel legyen tehát ez az általános formulája a megszólításnak egy „proletár” társadalomban. Csak hát minálunk az „elvtárs” az osztály- és hazaárulás szinonimájává vált, ezért aztán 1956. október 23-án este nyolc órakor közfelkiáltással százezer ember utasította vissza. Ám amikor helyreállt a dolgok abnormalis rendje, mégsem maradt más lehetőség. Vissza kellett sunnyognia zilált állapota dacára is az „elvtársnak”.

Ez azért érdekes. Még a bolsevista Szovjetunióban is megmaradt a „gosz-pogyin” megszólítás, bár talán lebecsülésként a „tovarissal” szemben. Nálunk azonban efféle nem jöhetett szóba. Így az „elvtárs” ugyan megmaradt hivatalos megszólításoknál, de úgy általában senki se szívesen használta, volt némi gúnyos mellézköngéje is. A hetvenes évek végén például egy Erdélyből érkezett magyar tartott előadást a csángókról és helyzetükről. Korrekt és értelmes előadás volt, ám kínos volt, amikor, messziről jött ember léte, „elvtársaknak” szólította a hallgatóságát.

Tehát ez nem vált be. Viszont nem volt más. Így aztán a megszólítás ki is ment a divatból, krakogással vagy „hé” kötőszóval próbáltuk helyettesíteni.

Érettségizett ifjú segéd munkásként idősebb munkás kollégáimat még könnyen „bácsizhattam”. De hát ennek életkori korlátai vannak. Amikor csodával határos módon mégis főiskolára kerültem, kollégáimmal szemben bevezettem a patriarkális „bátyám” megszólítást, némileg pedagógiai céllal is, de nem sikerült áttörést elérnem. Azután pedig, úgy a hatvanas évek második felétől, egy gyárba kerülvén dolgozni, általános jelleggel úrnak kezdtem mindenkit szólítani.

Azazhogyan nem. Például volt egyszer egy beszélgetésem egy nagynevű professzorral, akit következetesen elvtársaztam. A kollégám utána szelíd szemrehányást is tett emiatt, de azt válaszoltam, hogy egy cigány segéd munkást én ugyan úrnak szoktam szólítani, de ez a professzor hadd legyen inkább elvtárs a számomra.

Így jutottunk el a rendszerváltásig, amely polgárinak mondta magát, vagyis megnyílni látszott az út az egyetemes „úr” megszólítás előtt. Csakhogy a rendszerváltásnak legalábbis a szellemi előkészítését egy olyan avantgárd csoport intézte, amely a kommunizmus elleni lázongását összekapcsolta a konzervatív viselkedési formák elutasításával. Nyilvános hangot kapva, így nem tudott formát adni a megszólításnak. Ezért aztán úgy tűnik, hogy a mintaadó értelmiség

körében a trágárság lett a demokratikus viselkedés szinonimája. Terjed egyre jobban, hiszen terjesztik is. Legalább ennyi eredménye legyen a demokráciának, tartja ez a közfelfogás. Ma már egyre inkább csak a műveletlenebbek próbálják magukat választékosan kifejezni.

Az „úr” mint közhasználatú polgári szó pedig éppen ezért meglehetősen biceg, sőt egyre inkább – igaz, nem jobban, mint maga a „magyar polgári társadalom”. Az ifjabb nemzedékek rohamosan térnek rá a megszólítás nélküli, általános tegezésre. Ez eredendően valami közvetlen személyes-barátságos viszonyt szokott kifejezni. De minálunk, az összetartozás-érzés híján inkább az egymás kölcsönös semmibe vételének a formulájává kezd alakulni. Maga a megszólítás valami „hé” vagy efféle, esetleg megtoldva tegező formában ama bizonyos két szótagú felhívással, amelyet kiegészíthet durvább alakjában a felszólítás az incestusra. Igaz, ezt ma még csak intimebb közösségekben érdemes használni, mert idegenek közt könnyen pofozkodásra vezethet. De talán a megszokásból adódó tolerancia segít majd e köszönési mód általános elterjedésében.

Viszont Wodehouse felülmúlhatatlan komornyik hőse, Jeeves egyszer az ura öltözésére felügyelve felhívja a figyelmét a nyakkendő gondos megkötésére. „Mit számít ilyen válságos helyzetben a nyakkendő!” – utasítja el a gazdája. Mire a válasz: „Nincs olyan válságos helyzet, uram, amelyben ne számítana a nyakkendő.” Az említett Ottlik Gézárt például a kilenc általa megélt rendszerváltás még csak meg sem karcolta. Ő mindig is gondosan kötötte meg a nyakkendőjét.

Kicsi Sándor András

Szemiotika szavunk történetéhez

Amit ma szemiotikaként, jeltudományként ismerünk, kimaradt a világ jelenségeinek a tudományok között való XIX. századi felosztásából. Tudományként való számontartása olyan amerikai tudósoknak köszönhető, mint Charles Sanders Peirce (1839–1914), Charles Morris (1901–1979), vagy éppen a magyar származású Thomas A. Sebeok (1920–2001). A szemiotika az 1960-as években vett lendülete ellenére „kiment a divatból”: néhány évtized alatt kiderült, hogy egyelőre képtelen beváltani a hozzá főzött reményeket, mindenesetre nem vált vezértudománnyá. A reménybeli szemiotikusokból (Roland Barthes, Umberto Eco, Julia Kristeva stb.) pedig jelentős részben író lett.

Az „orvosi” és a „modern értelemben vett” szemiotika több ponton is érintkezik. A szemiotika és orvostudomány kapcsolatához rögtön adódnak asszociációk: a láz vagy a fájdalom a betegség, a pirulás a szégyen jele stb. Általánosabban megfogalmazva a jeltudomány végső soron a közvetlenül adottól az észlelhetetlen felé haladó megközelítés egy módja, s így bizonyításelméletekre vezethető vissza, jelentős részben az orvosi bizonyításelméletre.

A modern szemiotika fogalomkészletének jelentős része orvosi eredetű és az orvostudomány klasszikusait (Hippokratészt, Galenust stb.) legalább Rudolf Kleinpaul (1845–1918) német író és nyelvész óta előszeretettel szokás a szemiotika előfutárai között is számon tartani. Már a görög szignifikáció-elmélet, erősen orvosi felhangokkal, a *szémeiótiké* elnevezést használta, amely a *széma* 'jel' és a *szémeiótikosz* 'jeleket megfigyelő' szókból eredeztethető. Mindenesetre a jel (*széma*) fogalmának egyik prototípusa (például az „előjel” mellett) a betegség jele, a szimptóma volt. A *szémeiótiké* szót 'jeltan' értelemben John Locke (1632–1704) vezette be az angol, és ennek nyomán a modern filozófiába, így a modern értelemben vett szemiotika (angol *semiotic* vagy *semiotics*, francia *sémiotique*, német *Semiotik* stb.) legalább idáig visszavezethető. Locke egyébként orvos volt ugyan, de a szót nem hozta nyíltan összefüggésbe az orvosi szimptomatológiával.

Johann Heinrich Lambert (1728–1777) hugenotta tudós 1764-ben Lipcsében kiadott *Neues Organon* ('Új mő') című – többek között Locke hatását mutató – munkájában kimondta, hogy a nyelv jelek rendszere, és a nyelvi jelek mivolta akkor tárul föl előttünk, ha az általános jeltan, a szemiotika keretében párhuzamba állítjuk őket más, szintén rendszert alkotó jelekkel, amilyen a kottairás, a logikában és a térképészetben használatos jelek. Lambert definíciója szerint a *Semiotik* a gondolatok és dolgok kapcsolatával foglalkozó tan (ezen eszmerendszerről l.: Coseriu, 1972: 140–149.), míg a kortárs tudományos nyelvhasználatban a *Semiotik* az orvosi tünettant jelentette. A szemiotika fejlődése szempontjából érdekes, hogy Peirce nagyra becsülte Lambert munkásságát.

A *semiotic* szó Locke és Lambert nyomán Peirce munkáiban nyert átfogó, általános értelmet. Eközben azonban például a német szóhasználatban a *Semiotik* legalább a XIX. század második feléig a szimptomatológiát jelentette. Wolfgang Eich vizsgálta meg a németeknél 1756–1853 között *Semiotik* néven művelt szimptomatológia (sőt vele szorosán összekapcsolódva diagnosztika és noszológia) irodalmát, mintegy harminc korabeli tankönyvet. E könyvek címeiben a *Semiotik* (*Semiotic* és *Semeotik* variánsokkal) és *Zeichenlehre* 'jeltan' szerepel a leggyakrabban, de előfordul még *Diagnostik*, *Nosologie*, *Phänomenologie* és *Symptomatologie* is. Az Eich által összegyűjtött példákból kiderül, hogy a korabeli orvosokat élenken foglalkoztatta például a *signum* 'külső jel' és *signatum* 'belső állapot' viszonya, a betegség fogalmának a tünetétől való elhatárolása. Egy Gaubiusnak tulajdonított megfogalmazás szerint a betegség nem más, mint tünetek együttese: *Morbus est complexus symptomatum* (Eich, 1986: 82.).

Érdemes áttekinteni a magyar *szemiotika* szó korai előfordulásait is. A magyar, és egyáltalán a magyarországi orvosi nyelv megbízható leírása még várat magára, bár már készült programadó mű (Bősze, szerk., 2009). Mindenesetre Pápai Páriz Ferenc már kidolgozott magyar terminológiával a betegségeknek külön-külön tárgyalta fészkeit, okait, különbségeit, jeleit, jelentéseit, orvosságait (1690). A reformkori Erdélyben az utópista szocializmussal rokonszenvező Gyulay János naplójába ezt írta (1835): „A' szó jegye a' gondolatnak, az *Írás* pedig a szónak jegye; a' Jegytudományt pedig nevezik *Semiotikának*” (Benkő, 1977: 392.). 1849 őszén idős Zeyk Miklós írta le ezt: „A *hebehurgyaság* mo-

nográfiaja, elemzése, pathológiája – prognosticája, iatriája stb. semioticája” (Benkő, 1977: 392.). Ez utóbbi esetben egyértelműen ‘tünettan’ értelemben szerepelt. A „Közhasznú Esmeretek Tára”, melyet a német „Conversations-Lexikon” alapján írtak, a *semiotica* címszót (10. kötet, Q–Snyders, 1834: 427.) még „szimptomatológia” értelemben tárgyalta: „kórjeltudomány vagy inkább életjeltudomány (...)”. Három évtizeddel később az akkori „idegen szavak szótára” általános és speciális jelentést is megad: *semiologia*, *semiotika* ‘jelisme, jeltan; kórjeltan’ (Babos, 1865: 283.). Később Enyvvári Jenő is említi a *semasiologia* és *semiotika* ‘jeltudomány, jelentéstan’ nevű tudományágakat (1923: 141.). A magyarban azonban a szó nem rögzült, s még John Locke művének fordításában is a szövegben is a görög betűvel szedett *Shmeiwitikh* állt (1964, 2: 340.). Talán csak a nyelvész Papp Ferenc írásában fordul elő már modern értelmében – ténylegesen művelt tudományág háttérével – maga a *szemiótika* (1965), ami *szemiotika* változatban honosodott meg a magyarban (Voigt, 1977).

Irodalom

- Babos Kálmán, *Közhasznú magyarázó szótár...*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865
- Benkő Samu, *A helyzettudat változásai, Művelődéstörténeti dolgozatok*, Bukarest, Kriterion, 1977
- Bősze Péter, szerk., *A magyar orvosi nyelv tankönyve*, Bp., Medicina, 2009
- Coseriu, Eugenio, *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht, Teil II: Von Leibniz bis Rousseau*, Tübingen, Gunter Narr, 1972
- Eich, Wolfgang, *Medizinische Semiotik (1750–1850). Ein Beitrag zur Geschichte des Zeichenbegriffs in der Medizin*, Freiburg im Breisgau, Hans Ferdinand Schulz, 1986
- Enyvvári Jenő, *Philosophiai szótár*, Bp., Franklin, 1923² (1918¹)
- Horányi Özséb & Szépe György, szerk., *A jel tudománya*, Bp., Gondolat, 1975
- Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding (1690). Értekezés az emberi értelemről*, 1–2, ford. Dienes Valéria, Bp., Akadémiai, 1964
- Pápai Páriz Ferenc, *Pax Corporis (1690; 3. bővített kiadás 1695)*, Bp., Magvető, 1984
- Papp Ferenc, „Szemiótikai jegyzetek”. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 3, 1965, 157–176, in: *Papp Ferenc olvasókönyv. Papp Ferenc válogatott nyelvészeti tanulmányai*, szerk. Klaudy Kinga., Bp., TINTA, 2006, 54–71.
- Voigt Vilmos, *Bevezetés a szemiotikába*, Bp., Gondolat, 1977